

Київський університет імені Бориса Грінченка

ї

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Енциклопедичний словник-довідник

рава»)

ю

Київ — 2023

а Т. В.

УДК 14:930.1(038)(07)
Ф56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протоколи № 9 від 31.10.2019 р.; № 5 від 09.06.2021 р.; № 2 від 30.03.2023 р.)

Рецензенти:

Кудряченко А. І., директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Лях В. В., завідувач відділу історії зарубіжної філософії
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор;
Чупрій Л. В., професор кафедри філософії і політології
Університету державної фіскальної служби України, доктор політичних наук.

Редакційна колегія

В. О. Огнев'юк (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко

За загальною редакцією **В. О. Огнев'юка**

Видання надруковано за підтримки Благодійної організації
«Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Б. Грінченка»

Філософія історії: енцикл. словник-довідник / за заг. ред. **В. О. Огнев'юка**; редкол.:
Ф56 **В. О. Огнев'юк** (голова), О. С. Александрова, Р. О. Додонов, Ю. В. Омельченко ; передм.
В. О. Огнев'юка — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. — 416 с.
ISBN 978-617-658-032-4

Енциклопедичний словник-довідник включає в себе 420 статей, у яких відображено пер-
сональні та колективні здобутки дослідників філософії історії.

Для студентів, аспірантів, викладачів ЗВО та всіх, хто цікавиться філософією і філосо-
фією історії як її галуззю.

УДК 14:930.1(038)(07)

Із середини XIX до середини XX ст. *геогр. детермінізм* стає одним із ключових при аналізі іст. процесу (*геоісторія*, геополітика, посібелізм, інвайронменталізм). Найбільший внесок у популяризацію геогр. фактору як рушія іст. процесу зробили Г. Бокль, А. Гумбольдт, К. Ріттер, Е. Реклю, Ф. Ратцель, П. Відаль де ла Бланш, А. Меген, К. Гаусгофер, Г. Маккіндер, Р. Челлен, Н. Спайкмен, Е. Гантінгтон, Л. Мечников та ін. Абсолютизація геогр. середовища як **Ф. і. п.** мала значний вплив на расову антропологію, а також використовувалася для виправдання імперіалізму. Зокрема, нім. геополітик А. Грабовскі стверджував, що «прагнення імперіалізму до завоювання великого простору відповідає ходу світової історії, який веде до утворення все більших одиниць аж до всесв. союзу». У філософії історії А. Тойнбі та у посттоїнбінстві (В. Макніл, Дж. Даймонд та ін.) геогр. чинник поряд із чинником оточення (сусідства) розглядається як виклик, адекватний відгук на який спонукає до росту цивілізації, і навпаки — неспроможність дати адекватний відгук спричиняє її занепад.

Дослідження впливу демогр. фактору на іст. процес започатковані Т. Мальтусом, основним постулатом якого було виведення взаємозалежності між чисельністю населення та ресурсами, необхідними для його існування: зростання населення призводить до нестачі продуктів харчування і зубожіння, це спричиняє скорочення населення до рівня, визначеного наявними ресурсами, результатом цього є зростання споживання, а разом із ним відбувається збільшення населення. Тобто мають місце циклічні процеси. Прихильниками демогр. детермінізму були економіст Д. Рікардо та історик В. Абель, які обґрунтували наявність демогр. циклів в історії Європи, Дж. Голдстоун, який аналізував вплив демогр. зростання на д-ву та еліту. Значний внесок у вивчення демогр. чинника в історії зробили представники *Анналів шк.* (Ф. Бродель, Ж. Дюбі, Е. Лабрусс, Е. Ле Руа Ладурі, П. Шоню та ін.).

Стосовно технол. детермінованості іст. процесу існує багато підходів, зокрема: революційний, згідно з яким близько 10 тис. років тому на Близькому Сході відбувся перехід від первісного сусп-ва мисливців і збирачів до осілого землеробського способу життя, одомашнення тварин і культивування зернових рослин (аграрна революція), а від XVIII ст. — перехід від аграрного сусп-ва з його натуральним господарством до індустріального (промислова революція); формаційний (виник на основі марксизму): сусп-во у своєму іст. поступі проходить первіснообщинну, рабовласницьку, феод., капіталіст. і комуніст. формації, кожній притаманний свій спосіб виробництва; ноосферний: сучасний стан взаємодії людини і природи, при якому людська розумна діяльність стає визначальним фактором розвитку, «геологічною силою» (В. Вернадський); військ. детермінізм: кожен етап історії пов'язаний з удосконаленням військ. технологій (М. Робертс); постіндустріальний: ін-

дустріальне сусп-во змінюється прогресивнішим постіндустріальним, де панують інновації в науці, техніці, управлінні (Д. Белл); хвильовий: завдяки прогресу у технологіях людство пройшло аграрну, індустріальну, постіндустріальну хвилю (Е. Тоффлер); комунікативний: в історії людства були три етапи розвитку комунікацій — дописемний, писемний («галактика Гутенберга») і сучасний «глобал. селища» (М. Маклуен); модернізаційний (*органічна та неорганічна модернізація, постмодернізація*): еволюція суспільств від традиційних до сучасних, постіндустріальних можлива шляхом запозичення у розвинутих країн Заходу технологій, інституцій, управлінської моделі (Ж. Аттالی, Ф. Фукуяма та ін.).

Ю. Омельченко

Фань Веньлань (15.11.1893 — 29.07.1969). Кит. історик, філолог, літературознавець. Один з організаторів іст. науки в КНР, представник марксистської іст. шк. у Китаї. Автор численних праць з давньої, середньовічної та нової історії Китаю, проблем періодизації історії, особливостей кит. фео-

далізму. Директор першого створеного після проголошення КНР науково-дослідного ін-ту в галузі історії в системі Академії наук — Ін-ту нової історії. У 1917 р. закінчив філол. ф-т Пекін. ун-ту. У 1920-х рр. публікував праці з класичної кит. літ. Викладав історію в Нанькайському, Пекінському, Хенаньському ун-тах, ін. навч. закладах Китаю. Працював завідувачем каф. Ін-ту марксизму-ленізму в Яньані, що стала головною базою КПК і резиденцією її керівних органів, заступником директора Центр. науково-дослідного ін-ту, викладачем і пропагандистом у контрольованих КПК районах. У 1940-х рр., перебуваючи в Яньані, очолив роботу зі створення колективної праці «Коротка історія Китаю», що охоплювала минуле країни від найдавніших часів до середини XIX ст., і підготував перший том власної монографії «Нова історія Китаю», присвячений подіям 1840–1901 рр., у яких зроблено спробу розглянути тривалий процес іст. розвитку Китаю у світлі основних положень марксизму-ленізму (обидві праці були опубліковані вже після завершення Другої світової війни). У перші повоєнні роки Ф. обіймав посади ректора Північного і проєктора Північнокит. ун-тів у контрольованих КПК районах Північного Китаю. Після проголошення КНР працював директором Ін-ту нової історії Академії наук, заступником голови Іст. т-ва КНР.

Осн. пр.: «Справжнє осмислення історії», «Коротка історія Китаю», «Нова історія Китаю», «Нарис зведень канонічної літератури», «Історичні метаморфози китайського канонознавства».

Праці Ф. заклали основи офіційної концепції історії Китаю, прийнятої в КНР. Вони хронологіч-

но охоплюють величезний відрізок кит. історії від стародавності до повстання іхетуанів на рубежі XIX–XX ст. У них відтворено закономірності розвитку кит. історії, підкреслено високий рівень екон. і культ. життя стародавнього і середньовічного Китаю. Ф. робив спроби застосувати метод іст. матеріалізму до історії Китаю, дослідити історію країни у світлі марксистського вчення про суспільно-екон. формації, був прихильником теорії класової боротьби як «ключа до вивчення історії» і методу аналізу іст. розвитку кит. сусп-ва, його рушійної сили. Ф. запропонував досить струнку і логічну схему іст. розвитку Китаю в III–I тис. до н. е. Згідно з нею, первіснообщинний лад існував у Китаї в III тис. до н. е., рабовласницький зайняв майже все II тис. до н. е. — епоху Ін-Шан, зародження феодалізму відбулося наприкінці епохи Ін — на початку епохи Чжоу, тобто до початку I тис. до н. е. (XII–XI ст. до н. е.), а його остаточне визрівання і формування припало на епоху Чжоу. Ф. наводить широкий спектр пояснень тривалості кит. феодалізму, темпів і рівня його розвитку, що пов'язувалися з особливостями природного середовища, наслідками вторгнень номадів, високим рівнем експлуатації селянства, державними обмеженнями розвитку ремесла і торгівлі, перетіканням торгових капіталів у земельну власність тощо.

У працях Ф. міститься послідовний і чіткий виклад політ. подій стародавнього періоду історії Китаю, аналізуються процеси формування кит. народності й основи матер. виробництва та духовн. життя стародавніх китайців, які створили високу культуру з вічними цінностями світового значення. Значна увага приділяється політ. історії різних князівств у X–V ст. до н. е., становищу класів і д-ви, процесу створення засад стародавньої культури Китаю і форм ідеології. Він проаналізував основні філос. напрями тієї епохи, вчення перших філос. шк. — конфуціанців, даосів, моїстів, ґрунтовно описав стародавні канонічні книги і цінні письмові пам'ятки тієї епохи. Ф. навіть цікаві відомості про розвиток географії, астрономії, медицини, техніки, сільського господарства і військ. справи, літ. і мистецтва.

У монографії «Нова історія Китаю» запропонував марксистську періодизацію цієї доленосної для Китаю іст. епохи: 1) 1840–1864 рр. (від першої «опіумної» війни до завершення руху тайпінів); 2) 1864–1895 рр. (від завершення тайпінського повстання до війн Китаю з Францією і Японією); 3) 1895–1905 рр. (з включенням «100 днів реформ» і повстання іхетуанів); 4) 1905–1919 рр. (із Синьхайською революцією 1911–1912 рр. і «рухом 4 травня 1919 р.»). Головний зміст цієї епохи, за Ф., — поступове перетворення Китаю у напівфеод. і напівколоніальне сусп-во, що супроводжувалося глибокою сусп. кризою, наростаючим розривом між інтересами народних мас і правлячої верхівки. Високо оцінюючи іст. значення народних антифеод. і антимонархічних рухів, Ф. визнавав їх ідеол. незрілість і політ. слабкість. Він зробив ве-

ликий внесок у дослідження повстання іхетуанів, справедливо підкреслюючи антиімперіалістичну і патріотичну спрямованість руху, вважаючи його виступом старого типу, що відображав відсталу ідеологію і мав релігійно-містичну оболонку.

Розглядаючи характер антицинської боротьби в XVII ст., Ф. підкреслював, що вона відбувалася між двома націями — ханською і маньчжурською, головною її силою було селянство, а пануючий клас Мінської династії цілком перейшов на бік нового господаря — династії Цин. Причини народних повстань другої половини XIX ст. Ф. убачав у «нищоті політики маньчжурського уряду, що розпалював нац. ворожнечу».

«Нова історія Китаю» стала справжньою енциклопедією політ. життя Китаю зазначеного періоду. Приділяючи значну увагу історії нац.-визв. і антифеод. боротьби кит. народу, Ф. став одним із перших у кит. історіографії науковців, хто вивів народні маси на місце «суб'єкта історії». Ф. зробив великий внесок у розширення джерелознавчої бази дослідження ключових проблем історії Китаю кінця XIX — початку XX ст., посприявши публікації документальної серії «Зібрання матеріалів з нової і новітньої історії Китаю» і виходу до середини 1950-х рр. багатотомних зб. документів, присвячених повстанням тайпінів, няньцзюнів, іхетуанів, китайсько-фр. і китайсько-яп. війнам кінця XIX ст., Синьхайській революції, Першій світовій війні.

Ф. був прихильником китаєцентризму, підкреслював унікальність, стабільність і величезний творчий потенціал кит. нації, що склалася, на його думку, ще в III ст. до н. е. і сформувалася в особливих соц. умовах. Хід історії він описував як об'єктивний процес розкладу правлячого феод. класу, посилення експлуатації селянства і вибуху народного гніву у вигляді селянських повстань. Підкреслював, що основною матер. силою, яка рухає іст. розвиток, є продуктивні сили. Велику увагу приділяв ролі кит. науки і техніки в цьому процесі. Конфуціанське вчення вважав основою кит. феод. культури, стверджуючи, що воно заслуговує вивчення і критичної наступності.

О. Марущенко

Фаталізм. Філософ. або реліг. вчення про повну залежність людей від «вищих сил», «провидіння», «божественної визначеності наперед» або ж від невідворотної дії законів навколишньої дійсності, яким люди повинні безумовно підкорюватися (*латин.* *fatum* — доля, *fatalis* — фатальний). В основі Ф. лежить нерозвинутість наук. пізнання, невірне вирішення питання про причинність, що пов'язано з перебільшенням ролі необхідності чи випадковості. Ф. також заперечує значення вільної діяльності людей як засобу реалізації об'єктивної необхідності, виключає момент свободи, вільного вибору суб'єкта, активну роль діяльної людини. На думку фаталістів, оскільки існують і діють об'єктивні закони сусп. розвитку, то не може йтися про